

# När anarkin tog över

Axess den 7 juni 2016

Nutiden hjälper mig att förstå Förintelsen", skrev i år en ledarskribent i Sundsvalls Tidning (13/2). I en söndagskrönika i Dagens Nyheter (30/1) skrev även Peter Wolodarski, med hänvisning till sociologen Zygmunt Baumans Auschwitz och det moderna samhället, att Förintelsen hade kunnat utföras av "praktiskt taget vem som helst" och varnade för att dess mekanismer är i rörelse i vår tid. Wolodarski pekade bland annat på en ökande nationalism i Europa. Så anförs ibland Förintelsen som ett argument i den dagsaktuella debatten om europeiska staters försök att dämpa tillströmningen av asylsökande. Man kan höra debattörer som vill upprätthålla ett stort flyktingmottagande ge sken av att varhelst diskussioner om nationalstaten och dess territoriella gränser uppstår, hotar ytterst Förintelsen i modern skepnad. På samma sätt kan ordnade byråkratiska asylprocesser, i kontrast

Till fri invandring, antydas spegla Förintelsens praktiker: en diskurs som lånat mycket från Baumans suggestiva association mellan Auschwitz och byråkratin, och från Hannah Arendts välkända porträtt av Adolf Eichmann som en nitisk tidsstudieman. Men, detta resonemang är inte bara en nog så allvarlig vantolkning av Förintelsens innebörd, byggd på okunskap om vad som ytterst tillät den att genomföras, säger historikern Timothy Snyder i den nya boken *Black Earth. The Holocaust as History and Warning* (The Bodley Head, 2015); det riskerar dessutom att förleda oss i nutidens mest ödesdigra frågor.

Snyder vill med sin bok ge oss en ny och sannare, och för vår tid mer angelägen förståelse för nazismen och för Förintelsens mekanismer. Han menar, i motsats till vad som nu har blivit en vedertagen uppfattning, att nazismen var antinationalistisk till sin natur. Han hävdar vidare, att det var först Sovjetunionens och sedan Nazi-Tysklands gemensamma förstörelse av nationella kulturer och institutioner i Östeuropa som gjorde Förintelsen möjlig. Dessförinnan, och överallt där nationalstater, byråkratier och territoriella gränser upprätthölls under kriget, hade judar åtminstone i någon utsträckning ett rättsligt skydd. Men överallt där gränslöshet rådde, och där institutioner hade upplösts, fick det nyckfulla och experimentella dödandet av judar fritt spelrum. Det som enligt Snyder var mer betecknande för Förintelsens karaktär än den fabriksmässiga slakten i Auschwitz.

Förintelsen kunde inte ha utförts var som helst och inte heller av vem som helst, menar Snyder och framhåller, att det var en speciell uppsättning faktorer som producerade Förintelsen. Dess primära förutsättning var Adolf Hitlers exceptionellt rasistiska världsbild, som Snyder skildrar på ett nytt och intressant sätt.

Hitler såg människan enbart i termer av ras, och de mänskliga raserna motsvarade enligt hans synsätt arterna i naturen. Likt djurarter som lever efter djungelns lag, föll det på människorasernas lott att kämpa mot varandra om resurser, och den naturliga ordningen var, att de högst utvecklade raserna dominerade de svaga och underutvecklade. Men människan lurades att tro att hon var något högre än ett djur, vars natur är att ta för sig åt sig själv och att svälta andra arter. Hon utvecklade en uppfattning om moral och solidaritet, vilket blev hennes syndafall och utdrivning ur Lustgården.

Skulden för detta föll enligt Hitler på – judarna. Hitler, anser Snyder, betraktade nämligen inte judarna som en ras, utan snarare som ett metafysiskt väsen som hemsökte planeten och försvagade de starka raserna med falska idéer om människans beskaffenhet. Genom att betrakta Förintelsen ur denna aspekt av Hitlers tänkande, som åtminstone är ny för mig, vill Snyder bidra till en mer avgörande förståelse av Förintelsens motiv. Ur den aspekten blir också innebörden av Claude Lanzmanns kommentar i filmen Shoah, om att nazisterna inte bara ville utplåna judarna, utan även minnet av judarna, tydlig: Degenererade raser som hörde hemma i naturen kunde man ta i anspråk som slavar, men judarna var ett främmande element som underminerade kampen mellan raserna med moraliska idéer, och som därför behövde utrotas ned till själva minnet av att de en gång existerat.

Hitler var övertygad om att alla försök att klä människan i ädlare begrepp än ras var judarnas sätt att försöka döda de starka raserna, anser Snyder. Även stater och nationsgränser betraktade han som falska judiska abstraktioner, eftersom naturen saknade gränser, liksom gemenskaper i allmänhet, byggda på andra storheter än ras. Snyder skriver uttryckligen, att Hitler inte var nationalist, utan en biologisk anarkist. Nazismens retorik och estetik må ha anspelat på konservatism och nationalism, men detta var endast ett strategiskt kamouflage för den verkliga, revolutionära agendan.

Nazisternas uttryck "Lebensraum" har ofta ensidigt tolkats biologiskt. Men Snyder visar att det även hade en social betydelse för Hitler och för andra ledande nazister, och att det kan förstås ungefär som "vardagsrum". Hitler var fylld av beundran inför det framväxande amerikanska konsumtionssamhället och ville skapa ett liknande överflöd åt den tyska rasen. Men det egna territoriet var inte tillräckligt för att kunna ge rasen högre levnadsstandard, ett "andra Amerika". Hitler var övertygad om att Tyskland, inom dåvarande territorium, alltid skulle tvingas leva med en knapphet på livsmedel och andra resurser. Vägen till ökat materiellt välstånd måste nödvändigtvis gå över erövring av andra rasers territorium, i linje med naturens lagar. Den bördiga, svarta jorden i Ukraina hägrade löftesrikt.

Bara judarna stod i vägen för förverkligandet av denna koloniala vision om ett ombonat vardagsrum som sträckte sig österut, med ett överflöd av mat, och där lägre stående raser stod för produktionen. Hitler ansåg att judarna hade makten att svälta starka raser; detta hade bekräftats av den brittiska flottans blockad av Tyskland i första världskriget. Han såg också Sovjetunionen som ett judiskt imperium med anspråk på världsherravälde, och framgången för kommunismen som ett bevis för att judarna verkligen kunde påverka hur människor tänkte. Därför skulle ett fullgott "Lebensraum" inte kunna uppnås enbart genom att kolonisera andra rasers territorium. Varje sådan ansats var dömd att misslyckas om den tyska rasen inte samtidigt försvarade sig mot judarna och återupprättade harmoni i naturen. Sålunda antog Hitlers planer, paradoxalt nog, konturerna av både ett kolonialt och ett antikolonialt krig. Erövring och befrielse framstod som intimt förknippade med varandra, och metoden för att uppnå båda var upplösning av stater och förintelse av judar.

"Anschluss", anslutningen av Österrike till Nazi-Tyskland våren 1938, blev enligt Snyder modellen för hur nazisterna skulle upprätta anarki och gränslöshet i de områden av Östeuropa där Förintelsen började. Österrike var en ung nation, skapad av skärvor från det habsburgska riket, men hade ärvt vissa politiska institutioner som gav nationen stadga. Landets drygt 200 000 judar levde mer eller mindre på lika villkor som andra medborgare, och de kunde även arbeta i statsförvaltningen. Den styrande högernationalistiska regeringen betraktade förvisso österrikare som tyskar, men såg inte

tyskar som en ras, och förde ingen antisemitisk politik som separerade judar från den övriga befolkningen. Tvärtom höll staten en i befolkningen latent antisemitism i schack.

Men i Hitlers ögon var Österrike inte en nation, utan en rasmässigt ovärdig, artificiell skapelse av första världskriget. När SA tog befälet över Österrike upplöstes därför nationen, och bokstavligen över en natt förändrades allt i landet. I samma stund som statens institutioner avskaffades började gatuvåldet mot judarna. Judar tvingades att skrubba bort namnet på deras stat – ”Österrike” – från gatorna, alltmedan de som igår varit deras grannar idag skrånande såg på, och samtidigt distanserade sig från delaktighet i den gamla politiska ordningen. Under kristallnatten, i kärnan av Nazi-Tyskland senare samma år, skulle det, i jämförelse, visa sig svårt och impopulärt att genomföra en sådan aktion inom en fungerande stat. Men i ett plötsligt tillstånd av anarki var allt möjligt. I frånvaro av lagar och byråkratiska regelverk kunde Österrikes judar behandlas hursomhelst. Den offentliga förnedringen av judar separerade dem psykologiskt från resten av befolkningen och beredde väg för stöld av judisk egendom, två faktorer som båda skulle visa sig bli viktiga för Förintelsen i Östeuropa.

”Redan i barndomen var jag lidelsefullt intresserad av gränsöverskridanden, av det oinskränkta, och nu hade den lidelsen fört mig till kanten av massgravarna i Ukraina. Jag hade alltid strävat efter ett radikalt tänkande, men staten, eller nationen, hade också valt det radikala och det oinskränkta, hur skulle jag då i denna stund kunna vända ryggen till, säga nej och välja de bekväma borgerliga normerna, tryggheten i det sociala kontraktet?” berättar huvudpersonen i Jonathan Littells roman *De välvilliga* från 2006, SS-officeren Maximilien Aue. Just en sådan lidelse för det radikala och det oinskränkta var utmärkande för nazistaten, hävdar även Snyder. I Tyskland fanns lagar som, trots allt, begränsade vad som var möjligt, till exempel vad polisen fick göra. Men på den ”jungfruliga marken” i Polen och i det övriga Östeuropa, för att använda SS uttryck, skulle det snart inte finnas några sådana oglamorösa begränsningar.

Polen var det första landet i Östeuropa som nazisterna försatte i ett tillstånd av anarki. Den polska nationalstaten, som i nazisternas ögon aldrig hade existerat, upplöstes omedelbart efter invasionen 1939. Polskt medborgarskap blev värdelöst, och polska judar blev därmed stats- och skyddslösa. För första gången började judar nu koncentreras till getton. Gettoiseringen lämnade deras egendom fri att stjälas av polacker, vilket i sin tur skapade materiella incitament att stödja nazisternas revolution. Den politiska eliten sköts ihjäl och den polska polisen förvandlades till en förlängning av nazistaten.

Men fortfarande saknades en avgörande förutsättning för Förintelsen, som Hitler hade räknat med när han av strategiska skäl slöt ”vänskapspakten” med Sovjetunionen 1939, nämligen dubbelockupation. Snyder hävdar att först när Nazi-Tyskland invaderade Sovjets gränser 1941, och lade under sig redan ockuperade områden i Östeuropa, uppstod de förhållanden som gjorde Förintelsen möjlig. Här hade Sovjet precis förstört de nationella institutionerna, liksom Nazi-Tyskland hade gjort i ”sina” delar av det ockuperade Polen, och nu anlände nazisterna för att förstöra också den nya sovjetiska ordningen.

Den sovjetiska ockupationen av Polen, Ukraina, Lettland och andra stater i Östeuropa var en oerhört traumatisk upplevelse för lokalbefolkningarna, som vände människor mot varandra. Graden av kollaboration var hög, förvisso också bland judar, men i ännu högre utsträckning bland andra folkgrupper. Denna skamfläck behövde tvättas bort, och nazisterna gav kollaboratorerna en möjlighet till detta genom att introducera sin egen världsbild, där Sovjet och kommunism var

synonymt med judar. Återigen separerades judarna psykologiskt från den övriga befolkningen, och att döda judar blev ett sätt att svära sig fri från delaktighet i den sovjetiska ockupationen.

Motsvarande det rituella skrubbandet av gatorna i Österrike tvingades nu judar att montera ned sovjetiska statyer och brändes levande tillsammans med dessa medan SS övervakade. Den sovjetiska kollektiveringen av lantegendomar och kommersiella verksamheter hade också frigjort mycket judisk egendom, vilken andra människor såg en chans att överta, om judarna inte skulle komma tillbaka. Opportunism och materialism var, enligt Snyder, alltså viktiga bidragande anledningar till att så många judar dog i dessa delar av Östeuropa. De två miljoner judar som först hade levt under sovjetisk ockupation var de första judar som mördades på ett storskaligt sätt under Förintelsen. Och dessa motiv och möjligheter hade inte kunnat uppstå utan att Östeuropas stater först förstördes.

I den gränslösa och nyckfulla miljö som frodades i de dubbelockuperade zonerna i Östeuropa kunde nazisterna också experimentera med nya avrättningsmetoder. Till exempel användes massarkebuseringar först som en del av Förintelsen här, och man hade ofta hjälp av lokalbefolkningar i att skjuta judar. Snyder vill inte förringa betydelsen av Auschwitz, men konstaterar att majoriteten av judar som dödades redan hade dödats på andra platser, ofta genom att skjutas, när Auschwitz togs i bruk som förintelseläger. Han menar också att Auschwitz som en symbol för Förintelsen som helhet passar alltför väl in i försök att opportunistiskt politisera och mystifiera Förintelsen: Om man koncentrerar brottet till denna avlägsna plats, försvinner alla tyska och sovjetiska vittnen (och medbrottslingar), och det blir möjligt att suggerera fram olika kopplingar mellan Förintelsen, staten och byråkratin. I verkligheten var statliga byråkratier, och nationalstaten, avgörande för att rädda judiska liv, konstaterar Snyder.

I exempelvis Estland dödades i praktiken alla judar, men i det av nazisterna ockuperade Danmark överlevde nästan alla. Enligt Snyder var den utslagsgivande faktorn att Estland utsattes för dubbelockupation och statsförstörelse, medan Danmarks institutioner lämnades intakta. I Danmark existerade en regering och en förvaltning som var trogen den danska nationen samt, viktigast av allt, medborgarskap. Danska medborgare kunde inte behandlas hursomhelst, inte ens om de hjälpte judar att fly till Sverige. Intressant nog antog Danmark sin hetslag 1939 i syfte att skydda den judiska minoriteten mot antisemitism, och denna lag gällde – och tillämpades – även under ockupationen (Hugh Eakin, "Liberal, Harsh Denmark", New York Review of Books 4/2016). Det fanns helt enkelt ingen institutionell jordmån för en förintelse i Danmark, och när ett hundratal judar deporterades ingrep den danska regeringen och räddade deras liv.

Ytterligare ett exempel som tycks ligga i linje med Snyders resonemang, men som han inte anför, är vårt grannland Norge. I december 1941 publicerade Svensk Tidskrift anonymt en uppsats av ett rättegångsombud i högsta domstolen (Høyesterettsadvokat), som detaljerat beskriver ödeläggelsen av den norska statsförvaltningen. Från hösten 1940 upplöstes administrationsrådet, den sista resten av norsk självständighet, tillsammans med de politiska partierna, och kungen och den lagliga norska regeringen avsattes. Politiska motståndare i förvaltningen rensades ut och ersattes med lojala nazister. Även det norska rättsväsendet omdanades. Bland annat fanns särskilda SS- och polisdomstolar, vilka hade oinskränkt frihet att besluta om arresteringar av tusentals norrmän. Författaren rapporterar att lagstiftningens skydd för den personliga säkerheten har brutits ned – att den främmande makten har "gjort rättsstaten i gammaldags mening till blott en saga". Norges själva existens upplevdes vara hotad:

” '[N]yordningen' vill med roten rycka upp en kulturform, som är skapad av våra egna yttre villkor och under vår egen växt som folk.” Detta påminner inte alls om situationen i Danmark, men var inte heller fullt så långtgående som i de dubbelockuperade zonerna i Östeuropa. Det som hände i Norge verkar istället ha stora likheter med Nederländerna, ett land som Snyder anser var det tydligaste fallet av statsförstörelse i väst. Liksom i Norge ersattes den lagliga regeringen av en tysk rikskommissarie, och centrala institutioner nazifierades. Som en följd dödades omkring tre fjärdedelar av de holländska judarna, hävdar Snyder.

Mönstret var detsamma i hela Europa, menar Snyder. Statliga byråkratier slängde på olika sätt grus i förintelsemaskineriet. Och stater som trots att de var ockuperade fortfarande fungerade, drog sig för att lämna ut sina egna medborgare till nazisterna, eftersom det skulle vara slutet för all form av nationell suveränitet. Även i Tyskland fanns ett visst, om än minimalt, skydd för judar som var tyska medborgare så länge de befann sig på tysk mark. Trots att nazisterna ansåg att nationer var artificiella, dödade de som regel inte deras judar innan dess att staten hade förstörts.

Dagens bild av Förintelsen vilar som regel på idéer om att överdriven nationalism var motivet, och att ett överdrivet byråkratiskt styre var förutsättningen och medlet därtill. Den slutsats som vi skall dra, om vi förlitar oss på Snyders framställning, är att båda dessa idéer är felaktiga. Bevekelsegrunderna var överhuvudtaget inte nationalistiska – tvärtom var nazismen en anti-nationalistisk rörelse – och nationella överväganden räddade liv i en annars ofta gränslös tid. Det var inte heller byråkrati, utan anarki, som var den strukturella förutsättningen för Förintelsen. Därav följer, att Förintelsen, som den verkligen utspelade sig, har mycket lite att göra med flyktingfrågan i dagens Europa. Ändå finns det paralleller att dra till vår tid.

Snyder varnar för hur stark oro för knapphet på mat och resurser återigen har väckts till liv, mot bakgrund av klimatförändringarna. Han pekar också på hur ofta amerikansk utrikespolitik vilar på övertygelsen om att förstörelsen av statsbildningar innebär frihet för den nationens medborgare. Ur förstörelsen av den irakiska staten 2003 och den efterföljande anarkin, kan man tillägga, har Islamiska staten uppstått. Och man kan fråga sig hur det kommer att gå för befolkningen som lever under IS när västvärlden förr eller senare tvingas slå sönder deras primitiva statsbildning. Vilka nya, våldsamma krafter kommer då att släppas lösa?

Mycket intressant är också Snyders påpekande att både den politiska högern och vänstern ifrågasätter staten, visserligen av olika anledningar, men båda tycks frukta ordning mer än dess frånvaro: "The common ideological reflex has been postmodernity: a preference for the small over the large, the fragment over the structure, the glimpse over the view, the feeling over the fact." Detta framstår som tydligt inte minst i flyktingdebatten. Många är uppenbarligen beredda att utsätta Europas stater och dess samhällsfunktioner för en press intill bristningsgränsen, för att härbärgera en närmast obegränsad flyktinginvandring. Nationsbegreppet anses dessutom vara artificiellt, nationalmedvetandet suspekt, och man lägger en ökande betoning på skilda etniciteter (eller raser, som en del debattörer säger) istället för nationell sammanhållning.

De faktorer som sammanstrålade för att producera just Förintelsen var unika. Men att söndervittringen av statsbildningar fortfarande är förknippad med stora faror är en lärdom vi nog kan och bör dra från Timothy Snyders lika intressanta som kontroversiella bok.

**Johan Wennström**